

Možnosti a úskalí vězeňské etnografie: metodologická reflexe využití vězeňské etnografie v českém kontextu¹

LUKÁŠ DIRGA²

Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

Possibilities and pitfalls of prison ethnography: methodological reflection on the use of prison ethnography in the Czech context

Abstract: The aim of the article is to methodologically reflect possibilities and pitfalls of prison ethnography in the Czech prison research. Based on his own survey of Czech prisons, the author discusses some potentially dangerous parts of research in this field with emphasis placed on administrative obstacles, researcher's position in the process of data production and research ethics. Using prison ethnography in the Czech context is compared with a position of ethnography as a scientific discipline in the global prison research. Despite many methodological difficulties, the author considers the prison ethnography to be an effective way of analyzing prison system in the Czech Republic. For the purpose of successful development of the Czech prison ethnography a critical methodological discussion is necessary. The aim of the article is to contribute to such discussion.

Keywords: prison ethnography, qualitative methodology, prison research, the Czech prison system

Úvod

Vězeňský výzkum představuje v současné době téma přitahující stále více pozornosti odborníků napříč celosvětovým spektrem. Jen za posledních minimálně deset let vznikla celá řada výzkumů vězeňských systémů Evropy, Severní i Jižní Ameriky, Afriky, či Austrálie (viz níže). Světlo světa spatřilo velké množství publikací, bylo uspořádáno nespočet konferencí, či odborných setkání, na kterých byly diskutovány nejen výsledky výzkumů, ale také jejich metodologie. Metodologické debaty týkající se vězeňských výzkumů jsou nedílnou a nezbytnou součástí rozvoje tohoto směru odborného bádání a právě na metodologii výzkumů českého vězeňství se chci zaměřit v rámci předkládaného textu. Konkrétně obracím svou pozornost k analýze využití etnografické metody³ v rámci zkoumání světa za

1 Tato studie byla podpořena Univerzitou Palackého v Olomouci v rámci grantového projektu Integrovaný sociálně vědní výzkum (IGA_FF_2015_035).

2 Korespondenci zasílejte na adresu: Lukáš Dirga, Katedra sociologie a andragogiky, Třída svobody 26, 779 00, Olomouc, či na emailovou adresu: dirgalukas@gmail.com.

3 Poskytnout ucelenou definici etnografie je velmi složité vzhledem k šíři jejího možného využití, jejich modifikací a podob (Hymes, 1977). Základ etnografického bádání však tvoří snaha poznat studované prostředí, odhalit skryté struktury a porozumět významům, které aktéři přikládají jevům a interakcím v rámci svého společenství a pokusit se je srozumitelně interpretovat. Clifford Geertz tuto snahu nazývá jako tzv. zhuštěný popis (Geertz, 1973). Cílem etnografie by mělo být pochopení a interpretování perspektiv aktérů zkoumaného prostředí, kdy by se měl výzkumník snažit co nej-přesněji zachytit způsoby, jakými aktéři v daném kontextu vnímají a interpretují okolní svět (Malinowski, 1922). Etnograf tak popisuje různé módy života jednotlivých společenství (Lévi-Strauss, 1963). Hlavní metody etnografického bádání tvoří zúčastněné a nezúčastněné pozorování, rozhovory a studium dokumentů.

vězeňskými mřížemi. Pokusím se čtenářům přiblížit tradici využívání etnografické metody v analýze vězeňských systémů v mezinárodním kontextu, poté se zaměřím na využití etnografie v českých vězeňských výzkumech a na základě reflexe vlastního bádání budu diskutovat možnosti, které etnografie nabízí, a limity, které mohou její využití v českém kontextu omezovat. V rámci argumentace vycházím z bohatých zkušeností získaných při realizaci vlastních etnografických výzkumů v prostředí českého vězeňství (Dirga, 2013a; Dirga & Hasmanová Marhánková, 2014).

Český vězeňský výzkum se začíná v současné době opětovně slibně rozvíjet, avšak kritické metodologické debatě není prozatím věnována adekvátní pozornost a z tohoto důvodu jsem se rozhodl navázat na příspěvky k metodologii české vězeňské etnografie (Nedbálková, 2006b; Dirga, 2013b). Cílem mého textu je metodologická reflexe možností a potenciálních úskalí využití etnografické metody v rámci výzkumů světa za mřížemi českých věznic. Budu se snažit představit etnografii jako efektivní a užitečný způsob poznání vězeňského světa, který je, i přes mnohé překážky, využitelný v českém prostředí a který přináší výzkumníkům efektivní nástroj pro analýzu perspektiv aktérů (Jewkes, 2013) těžko přístupného a metodologicky náročného terénu, jakým věznic bezesporu jsou (Mahon, 1997; Liebling, 1999; Nedbálková, 2006b; Waldram, 2009; Dirga, 2013b; Drake, Earle & Sloan, 2015).⁴

Historie světového kvalitativního vězeňského výzkumu

Etnografická metoda má své místo ve výzkumech vězeňských systémů již více než 100 let. Její tradici tedy můžeme označit za dlouhodobou a bohatou, ale k jejímu plnohodnotnému etablování jakožto relevantního a obecně přijímaného způsobu kvalitativní analýzy vězeňství vedla klikatá cesta s výraznými výkyvy v křivce jejího využívání.

Proud moderního kvalitativního bádání ve vězeňském prostředí je historicky ukotven již v období čtyřicátých let minulého století, kdy vznikla světově diskutovaná, dnes již klasická, etnografická studie života za vězeňskými mřížemi s názvem *The Prison Community*, jejímž autorem byl Donald Clemmer (1940). Jeho kniha je považována za základní dílo v oblasti sociálních výzkumů vězeňského prostředí.⁵ Využití etnografické metody z pozice vězeňského sociologa umožnilo Clemmerovi na základě téměř desetiletého pozorování analyzovat a uceleně popsat proces socializace odsouzených do vězeňské kultury, který označil jako proces prizonizace.

V padesátých a šedesátých letech pokračoval pozvolný rozvoj vězeňského výzkumu a byla realizována celá řada výzkumů, které dnes označujeme jako klasické vězeňské studie. Není možné nezmínit významnou práci Greshama Sykese z roku 1958, *The Society of Captives*. Sykes provedl tříletý etnografický výzkum mužských věznic a dospěl k názoru, že deprivace, kterým odsouzení během pobytu za mřížemi čelí (jako je nedostatek svobody, statků, heterosexuálních aktivit apod.), vedou k vytváření vlastní vězeňské kultury jakožto způsobu kompenzace zmíněných deprivací (Sykes, 1958). V témže roce zdůraznil význam kvalitativních metod pro vězeňský výzkum také Donald Newman (1958), který kladl důraz na pobyt výzkumníka přímo ve vězeňském prostředí (přímá zkušenost se zkoumaným prostředím), jakožto nejlepšího způsobu, jak poznat a pochopit studovaný sociální prostor.

K etablování kvalitativní etnografické metody jako hodnotného a efektivního nástroje vězeňského výzkumu dále přispěly studie Davida Warda a Gene Kassebaum (1965), či Lynn Zimmer (1986), které obrátily pozornost k otázce genderu v rámci výzkumů vězeňského prostředí za pomoci použití

4 Složitost přístupu do věznic (v rámci výzkumu) je však v různých státech rozdílná. Například v Belgii se jeví proces získání povolení k výzkumu ve věznicích o poznání méně komplikovaný (Beyens, Kennes, Snacken & Tournel, 2015), než v České republice (Nedbálková, 2006b; Dirga, 2013b), nebo v Kanadě (Norman, 2015).

5 Dílo Donalda Clemmera však není, z historického hlediska, prvním pokusem o vědeckou analýzu vězeňského světa (srovnej například Howard, 1777; Fry, 1827; Osborne, 1916, 1924; Haynes, 1939; Hayner & Ash 1939 a další). Je však považováno za první ucelenou analýzu života za vězeňskými mřížemi, která výrazným způsobem přispěla k etablování vězeňského výzkumu jako relevantní a plnohodnotné součásti sociálních věd.

metod hloubkových rozhovorů a pozorování. Na počátku osmdesátých let provedl svůj výzkum také Lucien X. Lombardo (1981), který se zaměřil na, často přehlíženou, skupinu vězeňských dozorců.

Kvalitativní metodologie byla využívána i v průběhu let devadesátých (Owen, 1998), kdy však na přelomu tisíciletí konstatoval Lóic Wacquant (2002), že je vězeňský výzkum poddimenzován s ohledem na vzrůstající společenský význam instituce vězeňství odrážející se v konstantně stoupající míře uvězněných. Docházelo tak, dle Wacquanta, k paradoxnímu ústupu vězeňské etnografie právě v momentě, kdy jí bylo nejvíce zapotřebí. Wacquant zároveň vyzýval výzkumníky a výzkumnice, aby svou pozornost opět obrátili k tématu vězeňství. Zdá se, že jeho výzva byla vyslyšena, protože v současné době, minimálně v posledních deseti letech, můžeme sledovat poměrně bohatou produkci kvalitativních studií analyzujících prostředí vězeňského světa (Cunha, 2014).

Výzkumů vězeňství založených na kvalitativní metodologii vzniklo v poslední době nespočet napříč světovým spektrem od USA (Comfort, 2008; Irwin, 2009; Jenness, 2010; Sutton, 2011), Kanady (Norman, 2015), Austrálie (Naylor, 2015), přes Anglii (Crewe, 2009; Rowe, 2011; Drake, 2012; Liebling & Arnold, 2012), Belgie (Beyens, Kennes, Snacken & Tournel, 2015), Norsko (Ugelvik, 2014), Německo (Becci, 2012), Švýcarsko (Becci & Schneuwly, 2012), Itálii (Becci, 2015) až k Nigérii (Jefferson, 2007), Sieře Leone, či Filipínám (Jefferson & Gaborit, 2015).⁶ Jaká je však situace v rámci českého kontextu? Má u nás vězeňská etnografie své místo ve výzkumech českého vězeňství?

Etnografie a český vězeňský výzkum

Výraznou osobností, která přispěla k rozvoji odborného zájmu o vězeňské prostředí v českých zemích, byl páter František Josef Řezáč (1852), který ve svém spisu *Vězeňství v posavadních způsobech svých s návrhem o zdárnější trestání a polepšování zločinců* obrátil pozornost k problematice humanizace tehdejšího vězeňského systému. Slibné počátky (rozvíjející se dále v letech 1918 až 1938) penologického výzkumu poté přerušila série politických událostí a zejména dlouhé období nesvobody, které v podstatě znemožnilo etablování odborného penologického výzkumu.

O opětovné oživení zájmu o český vězeňský výzkum se postaral Výzkumný ústav penologický Sboru nápravné výchovy ČSR pod vedením docenta Jiřího Čepeláka založený roku 1966, který se zabýval jak vědecko-výzkumnou činností, tak také činností pedagogickou. I přes nesčetná úskalí, se kterými se členové ústavu při svých badatelských aktivitách setkali, dokázal ústav udržet svou činnost až do počátku osmdesátých let minulého století, kdy byl z politických důvodů zrušen (Hladík, 2012).

Otěže moderního penologického výzkumu převzal následně Institut pro kriminologii a sociální prevenci (dříve Výzkumný ústav kriminologický), který spolu s Akademií Vězeňské služby České republiky, Policejní akademií České republiky a odborníky z řad akademické obce zajišťuje současnou produkci studií zaměřených na české vězeňství.

Pokud si položíme otázku, jakou roli v rámci těchto výzkumů hrají kvalitativní, konkrétně etnografické, metody, tak dospějeme k závěru, že jejich etablování není historicky tak pevně ukotveno jako v zahraničním kontextu, ale že přesto dochází k současnému oživení české vězeňské etnografie.

Wacquantovu volání po opětovném obrácení pozornosti k možnostem rozvoje a využití etnografie ve vězeňském výzkumu (přerušení stagnace) se i v českém kontextu dostalo vyslyšení. Etnografickou metodu při studiu českého vězeňství využila Kateřina Nedbálková (2006a), která se ve svém výzkumu zaměřila na oblast genderu a sexuality v prostředí českých ženských věznic. Na metodě etnografického bádání je založen další výzkum z českého prostředí, ve kterém Lukáš Dirga a Jaroslava Hasmanová Marhánková (2014) obrátili pozornost k problematice vlivu zaměstnání ve věznicí

⁶ Toto je pouze ilustrativní výčet několika příkladů studií z vězeňského prostředí. Vězeňských výzkumů je v posledních letech produkováno mnohem větší množství, avšak vyčerpávající popis jejich spektra by výrazně přesáhl formální možnosti předkládaného textu.

na identitu českých vězeňských dozorců. V obou případech byla realizace etnografického výzkumu provázena procesem překonávání metodologických překážek. V rámci obou výzkumů byly využity více, či méně podobné strategie, které nabízí inspiraci, či určitý muštr pro řešení nesčetného množství metodologických obtíží spojených s realizací etnografických výzkumů (nejen) v českém vězeňství. V následující části textu se tak zaměřím na hlavní oblasti představující potenciální metodologická nebezpečí při realizaci vězeňské etnografie a na základě zkušeností z vlastního výzkumu⁷ nabídnu možná řešení.

Tenký led etnografického výzkumu⁸

Kvalitativní výzkum, zejména v jeho etnografické podobě, představuje velice pružný a flexibilní přístup ke studiu sociální reality, který poskytuje výzkumníkům a výzkumnicím systém praktických doporučení, jak se vypořádávat s překážkami na cestě za poznáním, jak reagovat na nečekané obtíže a jak se dostat postupnými kroky k velmi detailní znalosti studovaného jevu, kterou lze díky kvalitativním metodám propojit se širšími strukturami. Krása kvalitativního výzkumu leží, dle mého názoru, v možnosti postupně a systematicky odkrývat zprvu neviděné dimenze studovaných jevů a procesů, poznat a porozumět významům, které aktéři přiřazují jednotlivostem a postupně si (jako puzzle) skládat obraz studované problematiky (Ngulube, 2015). Kvalitativní výzkum umožňuje získat odpovědi nejen na otázky „co“ (co se v realitě odehrává), ale zejména na otázky „proč“ (jak a proč k daným jevům dochází) (Alasuutari, 1995). Kvalitativní metodologii považuji, stejně jako Alison Liebling (2001), za jednu z nejzákladnějších metod sociálně-vědního výzkumu, která poskytuje možnost porozumět světu představujícímu určité „exotické“ prostředí a která je navíc v praxi ověřena několika desítkami let vězeňského bádání.

I přes mnohá pozitiva má i etnografie, stejně jako mnoho jiných (nejen) kvalitativních metod, svá slabá a potenciálně nebezpečná místa. Z tohoto důvodu se domnívám, že je nutné vést metodologickou debatu týkající se praktického využití etnografie ve vězeňském výzkumu a s těmito nebezpečnými oblastmi se vypořádat a nabízet možná řešení, jejichž síla a účinnost může být v praxi budoucích výzkumů ověřena. Nestačí vést debaty pouze nad výsledky našich výzkumů, ale také nad způsoby, jakými k nim docházíme. Na základě zkušeností ze současného, ale i z předchozích vlastních výzkumů zdůrazním hlavní problematické oblasti pojící se s vězeňskou etnografií a budu diskutovat možná praktická řešení. Metaforicky by bylo možné popsat mou snahu jako pokus nalézt způsob, jak přejít tenký led etnografického bádání ve vězeňském prostředí a neutopit se v moři metodologických pastí.

Vydáváme se na cestu vězeňské etnografie

Prvním a klíčovým úkolem, který před výzkumníky a výzkumnicemi stojí a který také může hned na počátku realizaci výzkumu zmařit, je získání přístupu do terénu. V případě vězeňské etnografie se jedná o získání povolení k provedení výzkumu ve vnitřních prostorách věznic. Tento úkol je velmi složitý a je potřeba se vybavit velkou dávkou trpělivosti. Pro získání povolení je nezbytné využít oficiální cestu, tedy podat žádost písemně. Zde však hrozí velké riziko, že bude vaše žádost odmítnuta, aniž by došlo k následnému osobnímu setkání, či rozhovoru (Nedbálková, 2006b; Norman, 2015). Tento typ zkušenosti mám ze svých výzkumů i já, kdy jsem několikrát dostal písemnou odpověď, že má žádost

⁷ V rámci argumentace v předkládané studii vycházím z vlastního kvalitativního výzkumu prováděného ve čtyřech mužských vězeňských typu C v České republice. Výzkum je založen na etnografické metodě. Jako hlavní metody sběru dat jsem využil kvalitativní polostrukturované rozhovory (celkem jsem provedl 47 rozhovorů s odsouzenými, zaměstnanci věznic i zástupci vedení věznic), zúčastněné i nezúčastněné pozorování ve vnitřních prostorách věznic (přibližně 70 hodin pozorování) a analýzu dokumentů vztahujících se k českému vězeňství.

⁸ Metafora tenkého ledu byla využita k označení potenciálně nebezpečných míst (situací), která mohou, při nešprávném řešení, ohrozit úspěšnou realizaci vězeňské etnografie.

byla z bezpečnostních důvodů zamítnuta. Po opakovaném obdržení téměř identické odpovědi jsem začal rozmýšlet, jakou jinou strategii pro získání povolení zvolit. Jako nejefektivnější, a dokonce si dovolím tvrdit, že i nejlepší, se ukázala cesta osobních rozhovorů, kterou ve svém výzkumu využila i Kateřina Nedbálková (2006b).

Klíčový význam mají v této souvislosti gatekeeperi (tzv. vrátní) (Hammersley & Atkinson, 1995), kteří se ukazují jako klíčové osoby umožňující nejen získání povolení ke vstupu, ale jsou také velmi nápomocní při prvotní orientaci v prostředí věznice. Já jsem tyto klíčové gatekeepery hledal ve svých sociálních sítích, kdy jsem využil kontakty na své přátele, díky kterým jsem se dostal k pracovníkům věznic, se kterými jsem se osobně setkal, vysvětlil jim význam a účel svého výzkumu a požádal je o pomoc. Bez jejich pomoci bych zřejmě povolení k realizaci výzkumu nikdy nedostal a jejich úloha v mém výzkumech tak byla neocenitelná. Klaním se tak k závěrům Kateřiny Nedbálkové (2006b), která zdůraznila efektivitu osobních setkání a důležitost gatekeeperů při snaze získat povolení ke vstupu do českých věznic. Doplnil bych, že v mém případě se ukázalo jako významné správně rozhodnout, s kým o takové žádosti vést rozhovor. V systému rozhodování leží klíčové slovo na řediteli/ředitelce dané věznice, který(á) je však zpravidla časově zaneprázdněn(a) a je nutné řešit žádost se zástupci středního a vrcholného managementu věznic. V mém výzkumu se ukázal tento postup promyšlení vhodných gatekeeperů (nejen „jak“ žádost napsat, ale také komu ji adresovat) jako velmi užitečný a doporučuji oslovení gatekeeperů věnovat dostatek času. Věřte, že se vám to vyplatí.⁹

Omezený přístup

Pokud se vám podaří překonat první nástrahu a povolení k realizaci výzkumu získáte, tak před vámi vystoupí další metodologická obtíž pojící se s charakterem daného povolení. Věznice svou podstatou představují velmi náročná prostředí, která mohou být vaší návštěvou potenciálně ohrožena, a proto pravděpodobně nebudete moci určovat, kdy a za jakých podmínek bude váš výzkum probíhat. V mém případě se jednalo o povolení opakovaně docházet do věznic vždy na určenou dobu (měl jsem možnost docházet do věznice například po dobu pěti dní vždy na deset hodin denně). Tento charakteristický rys vězeňské etnografie klade na výzkumníka nutnost cvičit svou metodologickou citlivost, protože se ocitne v situaci, kdy bude muset za krátký čas poznat (v rámci možností) studované prostředí a pokusit se získat co nejvíce dat bude možné, protože se jednoduše nebude moci do věznice libovolně a dle potřeby vracet.

Ve srovnání s klasickou etnografií, kdy výzkumník dlouhodobě žije ve studovaném prostředí, se může objevit pochybnost, zda li se stále jedná o etnografii, nebo ne. Na tuto otázku není jednoduché odpovědět. Podstatou etnografie je zachycení a detailní popis (spolu s odhalováním významů) života studovaného společenství na základě dlouhodobého pozorování (Hammersley & Atkinson, 1995). Právě nemožnost dlouhodobého pozorování je nejen ve vězeňském výzkumu nahrazována krátkodobým, pokud možno opakovaným docházením do terénu s cílem získat a případně si ověřit již získaná data. Tento způsob odpovídá současným moderním trendům (srovnej přístup mikro-etnografie, mini-etnografie, fokusované etnografie a dalších) ve vývoji etnografického bádání (Knoblauch, 2005; Pane & Rocco, 2009; Cruz & Higginbottom, 2013; Wall, 2015) a jeví se jako (v rámci možností) efektivní cesta, jak nahradit nemožnost dlouhodobého pozorování. S povahou etnografie založené na krátkodobém a opakovaném docházení do terénu se pojí nutnost detailní a dlouhodobé přípravy ještě před vstupem do terénu, což by měl mít každý, kdo se rozhodne pro vězeňskou etnografii na paměti.

⁹ Považuji za nutné zmínit v současné době se rozvíjející trend rozšiřování spolupráce mezi výzkumníky a Vězeňskou službou České republiky (viz například Memorandum o spolupráci mezi Generálním ředitelstvím Vězeňské služby České republiky a Fakultou sociálních studií Masarykovy Univerzity v Brně ze dne 14. ledna 2015), což považuji za krok správným směrem usnadňující budoucí rozvoj vězeňského výzkumu. Je otázkou času, nakolik se podaří tento slibně se rozvíjející trend přetavit do praxe odborného vězeňského bádání.

Výzkumník: sběrač, nebo spoluproducent?

V momentě, kdy se dostáváme do světa za vězeňskými mřížemi, tak se před námi objeví metodologická obtíž, na kterou se bohužel v mnoha případech zapomíná. Touto potíží je náš vlastní vliv jakožto výzkumníků a výzkumnic na získání, lépe řečeno spoluprodukcí, dat. Jen naším vstupem do vězeňského prostředí jej ovlivňujeme a rázem se stáváme aktivním aktérem, který sociální realitu věznic nejen zaznamenává, ale také spoluutváří. Povahu dat ovlivňujeme nepatrnými detaily od volby vhodného oděvu (není efektivní vstupovat mezi odsouzené v příliš formálním oděvu – může to vytvářet sociální distanci mezi výzkumníkem a odsouzenými, kteří poté výzkumníka spojují s vězeňskou autoritou, což má vliv na informace, které v rozhovoru následně sdělují/nesdělují), přes volbu jazyka (opět není na místě volit příliš formální jazyk při komunikaci s odsouzenými), gestikulaci až k nemožnosti plně kontrolovat vlastní pocity a předporozumění, které determinují naše selektivní nazírání a zachycení reality.

Je potřeba neztrácet ze zřetele, že my nejsme v pozici sběrače, který do terénu vstoupí a objektivně zachytí, co se v realitě děje, ale že jsme v pozici sice outsidera, ale přesto aktivního spoluproducenta. Výzkumníci a výzkumnice ovlivňují získaná data v rámci pozorování, během rozhovorů, ale i během interpretace získaných dat. Naším cílem by neměla být snaha odstranit náš vliv na produkci dat (což stejně není možné), ale jeho důsledná kritická reflexe, která poté přispěje k lepšímu porozumění datům a k méně zkreslené interpretaci.

V současných metodologických debatách týkajících se vězeňského výzkumu se stále více obrací pozornost k roli výzkumníků/výzkumnic v procesu získávání a analyzování dat (například King & Lieblich, 2008; Bandyopadhyay, 2010; Piacentini, 2012; Scheirs & Nuytiens, 2013 a další). Výzkumník/výzkumnice musí během svého terénního bádání překonávat nesčetné administrativní překážky, ale i vlastní pocity, obavy nad průběhem realizace výzkumu, které Kateřina Nedbálková nazvala jako „výzkumnickou depresi“ (2006b, s. 5), či vlastní předsudky a předporozumění (porozumění světu), které ovlivňují nejen to, co v terénu zachytí, ale také to, jakým způsobem pozorování následně interpretuje.

Je potřeba se připravit nejen na vnější nepřátele v podobě byrokratických limitů, ale i na ty vnitřní v podobě vlastních pocitů a případných předsudků. Příkladem může být vedení rozhovoru s respondentem, který je společností onálepkován jako zrudá a který spáchal trestný čin, se kterým se výzkumník nedokáže osobně vypořádat. Během svého výzkumu jsem měl možnost vést rozhovory například se sériovými vrahy, sexuálními násilníky, či doživotně odsouzenými. Ve všech případech je nutné si uvědomit tíhu prostředí i vlastních emocí a dokázat kriticky reflektovat, do jaké míry narušují vedení rozhovoru. Během rozhovoru nesmí výzkumník projevovat žádné známky subjektivního hodnocení a musí přistupovat k respondentům jako k sobě rovným konverzačním partnerům, což není vždy snadné. Jednou z možností, jak alespoň částečně minimalizovat dopad vlastních předsudků na průběh rozhovoru je provést nejdříve rozhovor s respondentem a až poté se informovat, za jaký trestný čin a na jak dlouho byl odsouzen (tento způsob je využitelný v případě, kdy není vedení rozhovoru zaměřeno na biografii odsouzeného).

Jiným případem, kdy může výzkumník svým vystupováním pozitivně, či negativně ovlivnit sběr dat je znalost terénu. Poměrně častým jevem, se kterým jsem se během výzkumu setkával, bylo kladení prověřujících otázek ze strany respondentů zaměřených na mou znalost vězeňského prostředí, vězeňského slangu atd. Ještě před samotným vstupem do věznic tedy doporučuji co nejpodrobněji se seznámit s vězeňskou mluvou, s hierarchizací populace odsouzených apod., protože znalost, respektive neznalost, základních termínů a aspektů vězeňského světa může přístup respondentů k výzkumníkově osobě velmi výrazně pozitivně, či negativně ovlivnit.

Během celého výzkumu je nezbytné mít na paměti, že my sami jako výzkumníci spoluprodukuje data, která poté zachytíme a následně interpretujeme a zejména během interpretace je nezbytné si vlastní roli a vliv na data uvědomovat. Vždy se jedná o selektivní záznam reality, který je ovlivněn osobou výzkumníka (Charmaz, 2006), a pokud toto ztratíme ze zřetele, tak bude naše interpretace velmi zavádějící a nepřesná, ba dokonce nebezpečná, stane-li se východiskem pro praktická opatření,

či změnu systému. Vždy je potřeba velmi precizně popsat postup výzkumu a povahu dat, o kterých vypovídáme a ke kterým se v rámci interpretace vztahujeme.

Má vůbec smysl provádět kvalitativní vězeňskou etnografii?

Právě způsob interpretace a selektivní povaha kvalitativního výzkumu je často předmětem sporů o možnostech a významu generalizace výsledků kvalitativního bádání. Alasuuttari (1995) v této souvislosti upozorňuje, že není nutné se neustále hnát za co nejvyšší mírou domnělé generalizace, ale spíše se snažit o propojování segmentů dat s cílem dosáhnout postupně stále vyšších úrovní abstrakce, což je v podstatě samo o sobě určitým generalizačním procesem, jehož základem je vztahování jednotlivosti (jednotlivého pozorování) k širším souvislostem a strukturám.

V rámci kvalitativního výzkumu není klíčová generalizace v kvantitativním smyslu, ale spíše snaha o dosažení kredibility (důvěryhodnosti) založené na popisu a snaze o porozumění lokálnímu kontextu. V průběhu procesu analýzy dat vytváříme teoretické koncepce, které je potřeba dále argumentačně podkládat a vyživovat (Charmaz, 2006). Ačkoliv při analýze začínáme od jedné specifické situace (kde je ze statistického hlediska téměř nulová šance na generalizaci), tak se můžeme poctivou, systematickou a důslednou prací dostat až k obecným strukturám, které determinují vězeňský systém jako takový.

Tento přístup se stal jádrem i mé analýzy, kdy jsem se snažil na základě kontinuálního kódování (kategorizování) propojovat různé segmenty dat s cílem vytvářet tematické kategorie na stále vyšší a vyšší úrovni abstrakce a propojit jednotlivá pozorování se širšími kontextuálními strukturami. Mou snahou bylo nejdříve pochopit a detailně poznat kontexty jednotlivých věznic a poté nalézt společné tematické kategorie, které je spojují.

Pozor na etiku, je důležitá

Na závěr bych rád obrátil pozornost od úskalí sběru a interpretace dat v rámci vězeňské etnografie k etické otázce výzkumu, která bývá pohřichu v některých případech podceňována a není jí věnována dostatečná pozornost. Vězeňský výzkum je z etického hlediska velmi náročný typ sociálněvědního bádání, protože v sobě skrývá mnoho potenciálních nebezpečí, která mohou výrazným způsobem ovlivnit nejen chod vězení jako instituce, ale také životy aktérů, kteří si ve vězení vykonávají trest odnětí svobody či svá zaměstnání. Nebezpečí mohou výzkumníka potkat například během vedení rozhovoru, kdy může špatně zvolená terminologie nebo projevení vlastního postoje či předsudků emocionálně poškodit respondenty, ale eticky náročná je také oblast publikace získaných dat, kdy musí být vždy velmi obezřetně přistupováno k tomu, co a jakým způsobem publikujeme, abychom neškodili zkoumaným.

Bohužel nabývám dojmu, že v některých případech se v českých vězeňských výzkumech směřuje etika pouze na dimenzi získání tzv. informovaného souhlasu, který je sice užitečným nástrojem, ale v žádném případě není spásný a neznamená, že když respondent podepíše informovaný souhlas, tak můžeme přestat být eticky ostražití. Naopak. Informovaný souhlas by měl být, alespoň dle mého názoru, doplňkem, který nám bude neustále připomínat, že bychom měli své výzkumné kroky promýšlet s ohledem na etickou stránku výzkumu.

Jako efektivní způsob řešení etických úskalí etnografického výzkumu ve vězeňském prostředí se mi, na základě vlastních zkušeností, jeví kontextuální přístup k etice (Guillemin & Gillam, 2004, s. 13-18). Tento přístup k etice využívám ve svých výzkumech, kdy kladu důraz na reflexivní hodnocení jednotlivých kroků s ohledem na zajištění bezpečnosti respondentů i zkoumaných institucí. Domnívám se, že v českém kontextu není prozatím dostatečně vybudována kultura kritické reflexe výzkumů z hlediska etiky a pro mnohé výzkumníky představují etické normy spíše nutné zlo, než relevantní a

nezbytnou součástí badatelského procesu.

Kontextuální přístup k etice klade důraz na kritickou reflexi dopadu výzkumu na respondenty a zkoumané prostředí s ohledem na konkrétní situaci, v níž se výzkumník nachází, a zároveň motivuje výzkumníky k promyšlení potenciálních nezamýšlených důsledků jejich jednání při pobytu v terénu, ale i při interpretaci získaných dat. V rámci vězeňské etnografie se výzkumník velmi často ocitá v situaci, která je potenciálně nebezpečná jak pro respondenty, tak ale i pro výzkumníky samotné (příkladem může být sdělování tajných a citlivých informací). Základním pravidlem je snaha maximalizovat anonymitu respondentů i zkoumaných věznic, kterou preferuji i za cenu možných analytických nedostatků. Příkladem může být popis zkoumaného prostředí, který je zejména v etnografii běžnou součástí publikace výsledků. Dle mého názoru je nutné v této oblasti vždy velmi citlivě zvážit, zda publikované informace nemohou vést k identifikaci zkoumané věznice, či dokonce respondentů. Osobně raději uvádím minimum takovýchto informací, které by mohly anonymitu narušit, i když mohou být analyticky důležité. Pokud si výzkumník není bezpečností publikované informace jistý, tak by ji měl raději ve své interpretaci vynechat, či ji upravit tak, aby významový obsah zůstal nezměněn, ale doplňující informace nevedly k identifikaci respondentů, či míst.

Závěr

V předkládaném textu jsem si kladl za cíl obrátit pozornost k metodologické reflexi využití etnografické metody ve výzkumech českého vězeňství. Na základě zkušeností z vlastních výzkumů jsem se zaměřil na několik oblastí, které se během mého etnografického bádání ukázaly jako potenciálně nebezpečné, či rizikové s ohledem na úspěšný sběr, interpretaci a publikování dat. Důraz jsem kladl na praktické oblasti výzkumu, jako je získání povolení k realizaci výzkumů ve vnitřních prostorách věznic, na potenciální úskalí vězeňské etnografie plynoucí z nedostatečné reflexe vlivu a role výzkumníka v procesu sběru a interpretace dat a na závěr jsem se snažil obrátit pozornost k etické stránce výzkumu. V žádném případě nemám ambici tímto textem vysvětlit všechny problematické oblasti pojící se s využíváním etnografie ve vězeňském výzkumu. Naopak jsem se snažil na několika málo, pro mě však zajímavých, metodologických problémech ilustrovat vybrané obtíže, které vězeňskou etnografii provází a nabídnout případná řešení, která jsem ve svých výzkumech využil já. Pevně věřím, že můj text přispěje k rozvoji metodologické debaty nad možnostmi a limity využívání vězeňské etnografie v českém kontextu a přinese inspirace pro budoucí výzkumy českého vězeňství. Domnívám se, že je nutné sdílet metodologické zkušenosti z našich výzkumů a diskutovat praktická řešení, která jsme při překonávání překážek v terénu využili, neboť takové akademické debaty považuji za velmi přínosné s ohledem na budoucí rozvoj české vězeňské etnografie. Je to způsob, jak si společně vytvářet pomyslná metodologická ramena (obruč), na která se budoucí výzkumy mohou postavit.

Etnografii považuji, i přes její náročnost, za velmi užitečný způsob zkoumání vězeňského prostředí, který by měl mít své místo v českém penologickém výzkumu, a pevně věřím, že ji, stejně jako českou kriminologii (Boukalová, Buriánek, Podaná, Scheinost & Fidesová, 2016), čeká slibná budoucnost.

LUKÁŠ DIRGA působí v současné době jako interní doktorand na Katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Palackého univerzity v Olomouci. Dále externě spolupracuje s Katedrou sociologie Západočeské univerzity v Plzni, kde vyučuje kurzy zaměřené na sociální deviace. Ve svých výzkumech se dlouhodobě věnuje analýze českého vězeňství, akademicky se zaměřuje na oblast penitenciární sociologie a na využití kvalitativní metodologie ve vězeňském výzkumu.

Literatura

- Alasuuttari, P. (1995). *Researching Culture: Qualitative Method and Cultural Studies*. London: Sage Publications.
- Bandyopadhyay, M. (2010). *Everyday Life in a Prison: Confinement, Surveillance, Resistance*. Hyderabad: Orient Blackswan.
- Becci, I. (2012). *Imprisoned Religion: Transformation of Religion during and after Imprisonment in Eastern Germany*. Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- Becci, I. (2015). Institutional Resistance to Religious Diversity in Prisons: Comparative Reflections Based on Studies in Eastern Germany, Italy and Switzerland. *International Journal of Politics, Culture, and Society* 28(1), 5-19.
- Becci, I. & Schneuwly, P. (2012). Gendered Religion in Prison? Comparing Imprisoned Men and Women's Expressed Religiosity in Switzerland. *Women's Studies* 41(6), 706-727.
- Beyens, K., Kennes, P., Snacken, S. & Tournel, H. (2015). The Craft of Doing Qualitative Research in Prisons. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 4(1), 66-78, <http://dx.doi.org/10.5204/ijcjsd.v3i2.207>.
- Boukalová, H., Buriánek, J., Podaná, Z., Scheinost, M. & Fidesová, H. (2016). Česká kriminologie – dlouhá tradice, slibná současnost. *Česká kriminologie* 1(1), 1-9.
- Clemmer, D. (1940). *The prison community*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.
- Comfort, M. (2008). *Doing Time Together: Love and Family in the Shadow of the Prison*. Chicago: University of Chicago Press.
- Crewe, B. (2009). *The Prisoner Society: Power, Adaptation and Social Life in an English Prison*. New York: Oxford University Press.
- Cruz, E. V. & Higginbottom, G. (2013). The use of focused ethnography in nursing research. *Nurse Researcher*, 20(4), 36-43.
- Cunha, M. (2014). The Ethnography of Prisons and Penal Confinement. *Annual Review of Anthropology* 43(1), 217-233, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-anthro-102313-030349>.
- Dirga, L. (2013a). Co můžou a nemůžou čeští vězeňští dozorcí. In K. Večerka (Ed.), *Prevence sociálních deviací – přání, naděje a realita* (pp. 84-92). Praha: Masarykova česká sociologická společnost.
- Dirga, L. (2013b). Trnitá cesta výzkumníka za poznáním: kvalitativní výzkum ve vězeňském prostředí. In M. Pavlásek (Ed.), *Etnologické studie 14: Když výzkum, tak kvalitativní – serpentínami bádání v terénu* (pp. 23-30). Brno: Masarykova univerzita v Brně a Etnologický ústav AV ČR.
- Dirga, L. & Hasmanová Marhánková, J. (2014). Nejasné vztahy moci: vězení očima českých dozorců. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 50(1), 83-105, <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.31>.
- Drake, D. H. (2012). *Prisons, Punishment and the Pursuit of Security*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9781137004833>.
- Drake, D. H., Earle, R. & Sloan, J. (2015). *The Palgrave Handbook of Prison Ethnography*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9781137403889>.
- Fry, E. G. (1827). *Observations on the Visiting Superintendence and Government of Female Prisoners*. Cornhill: John and Arthur Arch.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

- Guillemin, M. & Gillam, L. (2004). Etika, reflexivita a „eticky důležité okamžiky“ ve výzkumu. *Biograf* 35(1), 11-31.
- Hammersley, M. & Atkinson, P. (1995). *Ethnography: Principles in Practice*. New York: Routledge.
- Hayner, N. S. & Ash, E. (1939). The prisoner community as a social group. *American Sociological Review* 4(3), 362-369.
- Haynes, F. D. (1939). *The American Prison System*. New York: McGraw-Hill Book Co.
- Hladík, O. (2012). Výzkumný ústav penologický – pokus o reformu českého vězeňství. *Historická penologie* 10(1), 47-57.
- Howard, J. (1777). *The State of Prisons in England and Wales*. Warrington: Printed by William Eyres.
- Hymes, D. H. (1977). *What is Ethnography?* Washington D.C.: ERIC Clearinghouse.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- Irwin, J. (2009). *Lifers: Seeking Redemption in Prison*. New York: Routledge, <http://dx.doi.org/10.4324/9780203876220>.
- Jefferson, A. (2007). Prison officer training and practice in Nigeria: Contention, contradiction and re-imagining reform strategies. *Punishment & Society* 9(3), 253-269, <http://dx.doi.org/10.1177/1462474507077494>.
- Jefferson, A. M., & Gaborit, L. S. (2015). *Human Rights in Prisons: Comparing Institutional Encounters in Kosovo, Sierra Leone and the Philippines*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9781137433770>.
- Jenness, V. (2010). From Policy to Prisoners to People: A „Soft Mixed Methods“ Approach to Studying Transgender Prisoners. *Journal of Contemporary Ethnography* 39(5), 517-553, <http://dx.doi.org/10.1177/0891241610375823>.
- Jewkes, Y. (2013). What has prison ethnography to offer in an age of mass incarceration? *Criminal Justice Matters* 91(1), 14-15, <http://dx.doi.org/10.1080/09627251.2013.778747>.
- King R. D., & Liebling, A. (2008). Doing research in prison. In R. D. King, & E. Wincup (Ed.), *Doing Research on Crime and Justice* (pp. 431-451). New York: Oxford University Press Inc.
- Knoblauch, H. (2005). Focused Ethnography. *Qualitative Social Research* 6(3). Dostupné dne 1. 2. 2016, z: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/20/43#gcit>.
- Lévi-Strauss, C. (1963). *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.
- Liebling, A. (2001). Whose Side Are We On?: Theory, Practice and Allegiances in Prisons Research. *British Journal of Criminology* 41(1), 472-484.
- Liebling, A. (1999). Doing Research in Prison: Breaking the Silence? *Theoretical Criminology* 3(2), 147-173, <http://dx.doi.org/10.1177/1362480699003002002>.
- Liebling, A., & Arnold, H. (2012). Social relationships between prisoners in a maximum security prison: Violence, faith, and the declining nature of trust. *Journal of Criminal Justice* 40(5), 413-424, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2012.06.003>.
- Lombardo, L. X. (1981). *Guards Imprisoned - Correctional Officers at Work*. New York: Elsevier Science Ltd.
- Mahon, N. (1997). Methodological challenges in studies of prisoners' sexual activity and drug use. *International Journal of Drug Policy* 8(1), 53-55.

- Malinowski, B. (1922). *Argonauts of the Western Pacific: An account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: G. Routledge & Sons.
- Naylor, B. (2015). Researching Human Rights in Prisons. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 4(1), 79-95.
- Nedbálková, K. (2006a). *Spoutaná Rozkoš: (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nedbálková, K. (2006b). Etnografický výzkum ve vězení. In M. Kocurová (Ed.), *Současné metodologické přístupy a strategie pedagogického výzkumu* (pp. 1-12). Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Newman, D. (1958). Research Interviewing in Prison. *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science* 49(2), 127-132.
- Ngulube, P. (2015). Qualitative Data Analysis and Interpretation: Systematic Search for Meaning. In E. R. Mathipa, & M. T. Gumbo (Ed.), *Addressing research challenges: making headway for developing researchers* (pp. 131-156). Noordwyk: Mosala-MASEDI Publishers & Booksellers cc, <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.1.1375.7608>.
- Norman, M. (2015). Sport in the underlife of a total institution: Social control and resistance in Canadian prisons. *International Review for the Sociology of Sport* (First online 28. 10. 2015), <http://dx.doi.org/10.1177/1012690215609968>.
- Osborne, T. M. (1916). *Society and Prisons*. New Haven: Yale University Press.
- Osborne, T. M. (1924). *Prisons and Common Sense*. Philadelphia: J.B. Lippincott Company.
- Owen, B. (1998). „*In the Mix*“: *Struggle and Survival in a Women's Prison*. Albany: State University of New York Press.
- Pane, D. M. & Rocco, T. S. (2009). Critical Microethnography: The Search for Emancipatory Methods. *Qualitative Social Research* 10(2). Dostupné na: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/442/2758#gcit>.
- Piacentini, L. (2012). *Surviving Russian Prisons: Punishment, Economy and Politics in Transition*. Oxon: Routledge.
- Rowe, A. (2011). Narratives of self and identity in women's prisons: Stigma and the struggle for self-definition in penal regimes. *Punishment & Society* 13(5), 571-591, <http://dx.doi.org/10.1177/1462474511422151>.
- Řezáč, F. J. (1852). *Vězeňství v dosavadních způsobech svých s návrhem o zdárnější trestání a polepšování zločinců*. Praha: Příloha časopisu České vězeňství 4 a 5/1995.
- Scheirs, V. & Nuytiens, A. (2013). Ethnography and emotions: The myth of the cold and objective scientist. In K. Beyens, J. Christiaens, B. Claes, S. De Ridder, H. Tournel & H. Tubex (Ed.), *The Pains of Doing Criminological Research* (pp. 141-160). Brussel: VUBPRESS.
- Sutton, J. (2011). An Ethnographic Account of Doing Survey Research in Prison: Descriptions, Reflections, and Suggestions from the Field. *Qualitative Sociology Review* 7(2), 45-63.
- Sykes, G. M. (1958). *Society of Captives: A Study of Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Ugelvik, T. (2014). *Power and Resistance in Prison: Doing Time, Doing Freedom*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9781137307866>.
- Wacquant, L. (2002). The Curious Eclipse of Prison Ethnography in the Age of Mass Incarceration. *Ethnography* 3(4), 371-397, <http://dx.doi.org/10.1177/1466138102003004012>.

- Waldram, J. B. (2009). Challenges of Prison Ethnography. *Anthropology News* 50(1), 4-5, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1556-3502.2009.05014.x>.
- Wall, S. (2015). Focused Ethnography: A Methodological Adaptation for Social Research in Emerging Contexts. *Qualitative Social Research* 16(1). Dostupné dne 1. 2. 2016, z: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/2182/3728>.
- Ward, D., & Kassebaum, G. (1965). *Women's Prison: Sex and Social Structure*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Zimmer, L. (1986). *Women Guarding Men*. Chicago: University of Chicago Press.